

Хришћанска сакрална архитектура касноантичке Ромулијане (IV–VII век)

Десакрализација царске меморијалне палате

Олга Шпехар*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

UDC 726.032/.033(497.11 Felix Romuliana)

726.5:726.822].012

DOI 10.2298/ZOG1135027S

Оригиналан научни рад

Рад је посвећен првенствено оним хришћанским сакралним грађевинама које су имале пресудну улогу у десакрализацији царске палате у Ромулијани као фокуса култа римског владара. Некадашња aula palatina преобразена је у тробродну базилику већ крајем IV или почетком V века, а сличну судбину имале су и друге репрезентативне одаје царске резиденције. Насеље унутар утврђења живело је од краја IV до краја VI века или, вероватније, до почетка VII stoleћа, када је Византијско царство коначно изгубило средишње балканске области.

Кључне речи: Ромулијана, меморијална палата, базилика, християнизација, сакрална архитектура.

This paper deals primarily with Christian sacred buildings which played a key role in the process of desacralization of the palace of Romuliana as the focus of Roman imperial cult. The old aula palatina was transformed into a three-aisled basilica already by the end of fourth or the beginning of fifth century, together with some other representative rooms of emperor's residence which shared a similar fate. The settlement formed inside the fortress existed from the end of fourth to the end of sixth or, more likely, to the beginning of the seventh century, when the Byzantine Empire finally lost the central Balkans.

Key words: Romuliana, memorial palace, basilica, Christianization, sacred architecture.

На самом крају III века недалеко од данашњег Зајечара започео је цар Галерије (цезар 293–305, август 305–311) велики градитељски подухват. Место свог рођења и коначне апотеозе обележио је монументалним меморијалним комплексом који се састојао од утврђене палате и фунерарних објеката на оближњем брду Магура, до којих је из утврђења, кроз масивни тетрапилон, водио свети пут. Галеријева палата на нивелисаним рушевинама дела старијег насеља у провинцији *Dacia Ripensis*¹ – названа *Felix Romuliana* у част царева мајке Ромуле – првобитно је представљала архитектонски израз његовог идеолошког и политичког програма, а у ширем смислу и уметнички.² У делу *Epitome* Псеудо-Аурелија Виктора о цару Галерију и Ромулијани наведено је:

*Ortus Dacia Ripensi ibique sepultus est; quem locum Romulianum ex vocabulo Romulae matris appellarat.*³

(Рођен је у Приобалној Дакији, где је и сахрањен; то место назвао је Ромулијанум по имену мајке Ромуле.)

Палата је првобитно вероватно била саграђена као пребивалиште царева мајке, али ју је, иако је у Солуну већ постојала палата, Галерије одредио као место на којем ће провести остатак живота након повлачења с престола. Једна од основних премиса новог тетрархијског система владавине – који је коначно успостављен 293. године и чији је утемељивач био цар Диоклецијан (284–305) – било је повлачење с престола оба августа након навршених виценолија. „Пензионисани“ августи уступали су власт пређашњим цезарима, уз истовремен избор нових цезара. У пракси је тај новоуспостављени и до тада у римској историји непознат принцип спроведен само једном – године 305, када су се с власти повукли Диоклецијан и његов савладар Максимијан (285–305). Већ Галерије није доживео прославу својих виценолија. Умро је 311. године у Сердики, док су припреме за прославу двадесетогодишњице његове владавине, предвиђену за 312. годину, биле у току. Преминули цар сахрањен је у маузолеју на брду Магура, где је обављен и обред консекрације.

Прво озбиљно интересовање за видљиве остатке бедема на локалитету Гамзиград показао је аустријски археолог и путописац Феликс Каниц 1860. године. Он је у њима препознао остатке римског логора и објавио је цртеже утврђења и његове основе више пута до краја XIX века (сл. 1).⁴ Све до средине XX века гамзиградске бедеме

* Olga Spehar (ospehar@gmail.com).

¹ Раније се сматрало да је реч о пољском имању (*villa rustica*) на којем се можда родио и Галерије. На основу истраживања која су на локалитету обављана током последње деценије, као и на основу геофизичких снимања унутар утврђења и изван њега, дошло се до закључка да је ипак реч о насељу које је функционисало од краја I до краја III века, то јест до почетка изградње Галеријеве меморијалне палате. Cf. И. Поповић, *Римски Гамзиград пре царске палате*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed. И. Поповић, Београд 2010, 33–42 (с наведеном библиографијом).

² Б. Бренк истиче како је свака царска резиденција, с обзиром на свој полујавни карактер, заправо својеврстан уметничко-политички манифест, cf. В. Brenk, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt*, Wiesbaden 2003, 129.

³ *Pseudo Aurelius Victor. Epitome de Caesaribus*, in: *Sexti Aurelius Victoris Historia romana*, ed. G. C. Harles, London 1829, 430.

⁴ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien. Der Donau-Grenzwall, das Strassenetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*, Wien 1892, 96–97. Cf. и Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво II*, Београд 1985, 373–375.

Сл. 1. Утврђење *Felix Romuliana*, цртеж Феликса Каница из 1864. године (према И. Поповић)
 Fig. 1. The fortress of *Felix Romuliana*, drawing by Felix Kanitz from 1864 (after I. Popović)

истраживачи помињу веома ретко. Иако је касноантичка Ромулијана привлачила пажњу истраживача готово читав век, са систематским археолошким ископавањима отпочето је тек 1953. године. Како би се археолошки остаци на локалитету озбиљно истражили и самим тим поново вредновали, Ђурђе Бошковић исцртао је 1950. године нову основу гамзиградских бедема, учинивши велики значај тог касноантичког утврђења, што су потврдила каснија археолошка истраживања, која се и данас обављају. Од 1953. године до данашњих дана на том локалитету смењивала су се нека од великих имена српске археологије,⁵ а истраживања су у највећој мери била усмерена ка „златном добу“ касноантичке царске палате, док су неке друге епохе у њеном развоју побуђивале недовољно пажње и незаслужено су остале на маргини научног интересовања. То се односи и на период од смрти цара Галерија 311. године и проглашења Едикта о толеранцији у Милану 313. године до почетка VII века, када је то место током извесног времена било пусто.⁶

Читав комплекс на локалитету Гамзиград био је значајна сакрална целина како током последњих година политеистичког Римског царства тако и у време када хришћанство постаје водећа религија (сл. 2). Сјај меморијалне палате нестао је убрзо након Галеријеве смрти. У последњој четвртини IV века у утврђењу је образовано насеље, које је током свог постојања, до почетка VII века, доживело мноштво измена. У почетку вероватно коришћено као рефугијум за околно становништво, први пут је страдало у пожару већ на самом крају IV века или најкасније почетком V столећа, али је живот обновљен у знатно интензивнијем облику током прве четири деценије V века на нивелисаним остацима уништених објеката. Тај слој живота на локалитету уништен је приликом упада Хуна 441–447. године, када је насеље у југоисточном делу утврђења разрушено до темеља. Оно је поново оживело крајем V века, а уследила је и знатно

обимнија градитељска делатност у време Јустинијанове владавине (527–565). То насеље под називом *Ῥωμυλιана* помиње Прокопије у делу *De aedificis*, наводећи да се налази у области града Акве.⁷ Стога ће у даљем тексту за християнизовано касноантичко насеље настало унутар утврђене меморијалне палате бити коришћен поменути назив. Оно је коначно страдало у време упада Авара и Словена крајем VI или вероватније почетком VII века, у исто време кад и већина урбаних насеља у средишњем делу Балканског полуострва, а након тога долази до његове потпуне рурализације.⁸

* * *

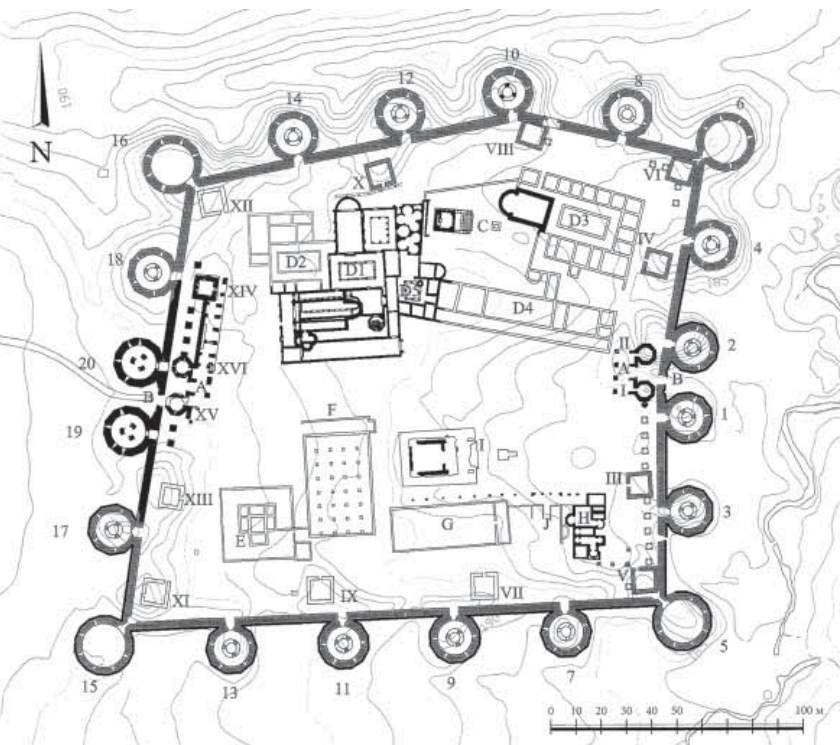
После проглашења Миланског едикта 313. године и појачане християнизације свих слојева становништва током IV века, римски култови, а међу њима

⁵ Д. Срејовић, *Увод*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, ed. С. Ђелић, Београд 1983, 5–7; М. Живић, *Felix Romuliana. 50 година одгонетања*, Зајечар 2003, 20–27; М. Vasić, *Felix Romuliana (Gamzigrad) – Palast und Gedenkmonument des Kaisers Galerius*, in: *Roms Erbe auf dem Balkan – Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, ed. U. Brandl, M. Vasić, Mainz am Rhein 2007, 33–34; М. Живић, *Историјат археолошких истраживања и конзерваторско-реставраторских радова на Гамзиграду*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, 15–17.

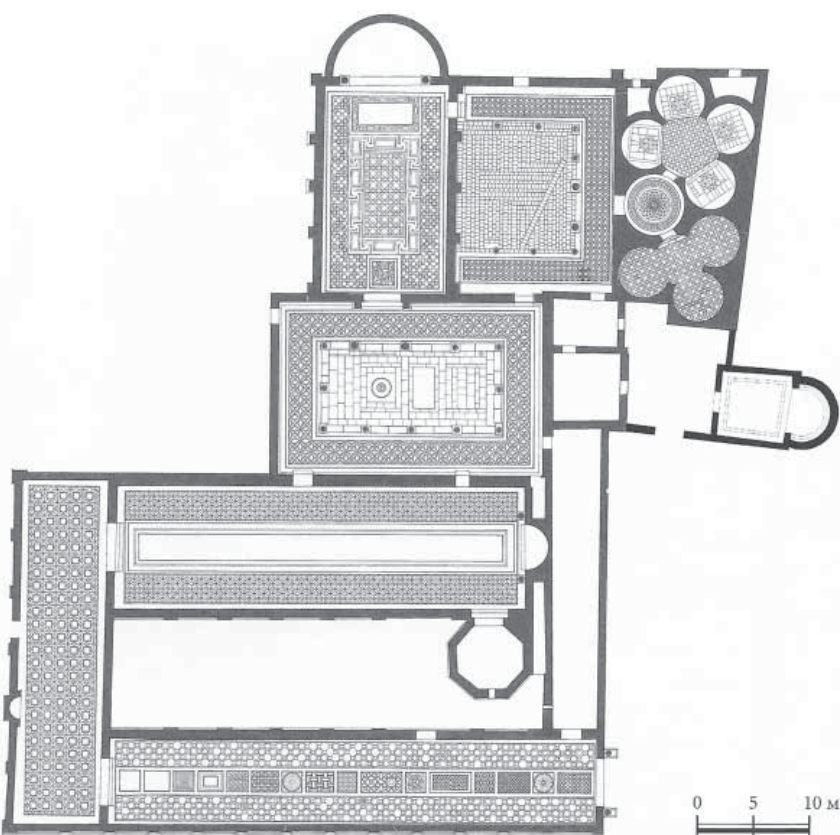
⁶ Ђ. Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, 128–130; idem, *Гамзиград у средњем веку*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, 201.

⁷ Procop., *De aed.*, IV, 4, in: *Грџици извори за бугарската историја II*, ed. И. Дуйчев et al., Софија 1958, 163.

⁸ Ђ. Јанковић, *У сутону антике*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, 99–109; idem, *Рановизантијски Гамзиград*, 120, 128–130; М. Милинковић, *Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена сеобе народа*, Београд 1998, 301 (необјављен рукопис докторске дисертације, Универзитет у Београду); S. Petković, *Late Roman Romuliana and Medieval Gamzigrad from the end of 4th to the 11th centuries AD*, in: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ed. O. Heinrich-Tamáska, Budapest 2011, 267–283.

Сл. 2. *Felix Romuliana*, основа (према И. Поповић)
Fig. 2. *Felix Romuliana*, ground plan (after I. Popović)

Сл. 3. *Felix Romuliana*, првобитна основа палате I
(према И. Поповић)
Fig. 3. *Felix Romuliana*, the original ground plan of Palace I
(after I. Popović)

можда најбрже култ цара, морали су да уступе место монотеистичком хришћанству, док је све оно што је на било који начин повезивано с владаром претрпело десакрализацију.⁹ Када је реч о Ромулијани, то се односи на читаво утврђење, прецизније на његов северни део, у којем су се налазиле две резиденције што су, уз фунерарне објекте на брду Магура, представљале сакрално средиште царског култа у меморијалном комплексу (сл. 3).

Археолози су до данас утврдили да на месту касноантичке Ромулијане постоји осам цркава, од којих се унутар утврђења налази пет. Њихово постојање сведочи о томе да се пред појавом опасности од племена насељених северно од лимеса становништво, па самим тим и читав урбани живот, највећим делом повлачило у сигурност моћних бедема.¹⁰ Четири хришћанска храма настала су адаптацијом просторија некадашње палате, док се за пету грађевину унутар бедема може наћи једино податак да је реч о тробродној базилици подигнутој у VI веку на остацима тзв. грађевине с коридором западно од Галеријевих терми (сл. 4).¹¹ Приликом геофизичких снимања простора изван утврђеног дела Ромулијане уочене су још три базиликалне структуре које се сматрају хришћанским сакралним објектима. Ипак, како су обављена само пробна сондажна истраживања, детаљнија анализа и објављивање откривеног материјала тек ће уследити. Засад се може рећи да се цркве налазе на удаљености од око осамдесет до сто метара западно од западне капије утврђења.¹² Поједини истраживачи прелиминарно су датовали изградњу тих базилика у VI век (сл. 5).¹³

Најстарија позната хришћанска сакрална грађевина у Гамзиграду јесте тзв. базилика I, подигнута у великој свечаној дворани D палате I (сл. 6). Базилика I саграђена је вероватно крајем IV века или на самом почетку V столећа, када је палата *Felix Romuliana* почела да живи као насеље или, вероватније, као рефугијум за околно становништво. Свакако је саграђена након пожара који је захватио палату у том периоду. Налаз монете из времена цара Аркадија (395–408) потврђује поменуто датовање.¹⁴ Постоје показатељи који говоре да је била у употреби до VI века, највероватније до Јустинијанове обнове утврђења и градова у залеђу лимеса, када на месту најстарије хришћанске богомоље настаје нова тробродна базилика с крстионицом.

⁹ О хришћанизацији паганских храмова у Грчкој: J.-M. Spieser, *The Christianization of Pagan Sanctuaries in Greece*, in: *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*, Aldershot 2001, VI, 1–13 (са старијом литературом); о хришћанизацији римских кућа и палата, посебно у време тетрархије, cf. Brenk, *op. cit.*; о преображају триклинијума приватне палате у Цариграду у цркву Свете Еуфимије: T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, University Park, London 1977, 61–67.

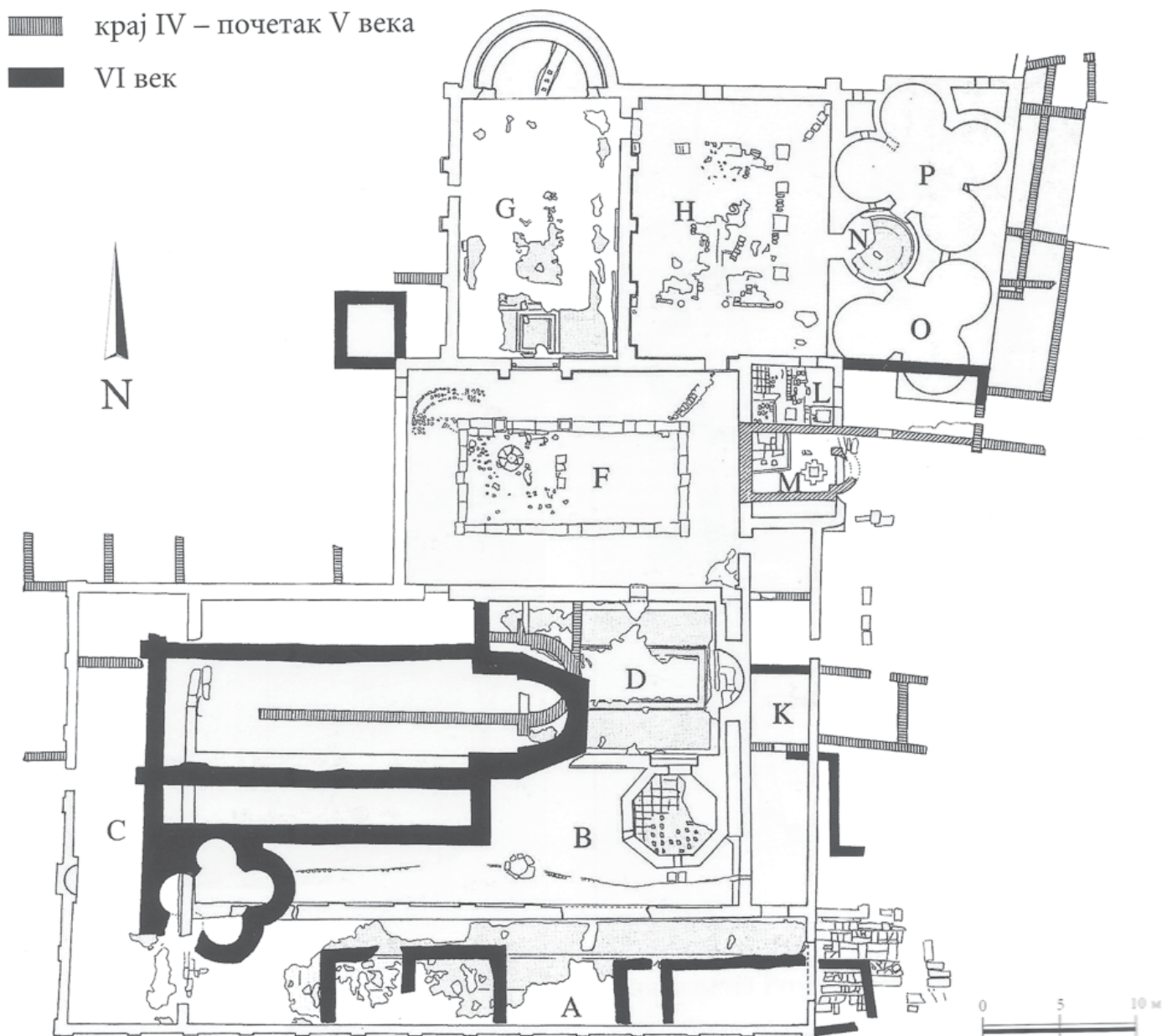
¹⁰ Ж.-М. Спизер на примеру Атине указује на појаву која је обележила урбани живот у свим деловима царства што су били у сталној опасности од напада. Указујући на релативно касно датовање цркава насталих преображајем паганских храмова у самом језгру града, аутор наводи као одлучујуће чиниоце напад Словена на град 580. године, смањење насељеног простора, пресељење урбаног живота унутар зидина и вероватно рушење које су претрпели хришћански храмови изван линије одбране. Cf. Spieser, *op. cit.*, VI, 3. Нешто слично догодило се и у Ромулијани, с тим што се становништво населило унутар бедема знатно раније.

¹¹ С. Петковић, *Ромулијана у време после царске палате*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, 197; Petković, *op. cit.*, 275. Не постоји план грађевине, а нема ни неких ближих података о њој, осим датовања.

¹² Захваљујем проф. др Михаилу Милинковићу на пруженим необјављеним подацима са ископавања обављених 2009. године. Једна од тих цркава, означена редним бројем 16, откривена је приликом геофизичких истраживања локалитета која су 2004–2007. године спровели Археолошки институт у Београду и Немачки археолошки институт из Франкфурта на Мајни. Тада је уочен део малог хришћанског храма, тачније апсида и крајњи источни део цркве, која је, како се чини, била ограђена неком правоугаоном структуром. Cf. G. von Bülow, T. Schüler, *Geophysical and archaeological research at Gamzigrad – Report of the 2004–2007 campaigns*, Старијар 57 (2007) 234.

¹³ Petković, *loc. cit.*

¹⁴ М. Чанак-Медић, *Гамзиград, касноантичка палата: архитектура и просторни склоп*, Саопштења 11 (1978) 130.

Сл. 4. *Felix Romuliana*, основа палате I у периоду од краја IV до краја VI века (према: С. Петковић)
 Fig. 4. *Felix Romuliana*, ground plan of Palace I from the end of the fourth to the end of the sixth century (after S. Petković)

Дворана D првобитно је имала димензије 10,95 × 36,60 m. Била је усмерена у правцу исток–запад, са улазом на западној страни и малом полукружном нишом постављеном наспрам улаза и уздигнутом у односу на под грађевине. Испред нише нађена су постоља стубова који су носили неку конструкцију, вероватно тимпанон. Његова је функција била да нагласи културну улогу нише, те је претпостављено да је дворана била *aula palatina*, у којој се цар током аудијенција појављивао пред поданицима на престолу попут божанства на земљи.¹⁵ Просторија је највероватније била засведена полуобличастим сводом.¹⁶

План првобитне старије дворане D није много измењен приликом њеног преображавања у цркву. Заправо, тробродна базилика дословно је уграђена у постојећи простор, с тим што је на источној страни новоподигнутог објекта – тачније на удаљености од 13,10 m западно од првобитног источног зида – изграђен нов зид с полукружном апсидом као источни зид цркве. Уметањем у постојећу структуру створена је тробродна базилика с бочним бродовима чија дужина износи двадесет четири метра, док је дужина главног брода са апсидом 27,40 m. Под цркве био је незнатно виши од првобитног пода дворане D.¹⁷

Иако је у старијој свечаној дворани постојала ниша на истоку, она није искоришћена. Разлози за то делом су сигурно практичне природе: дворана је можда била превелика за потребе ране хришћанске заједнице у Ромулијани, док је померање источног зида западно од првобитне нише омогућило и стварање просторије иза апсиде, а она је могла бити искоришћена у складу с новом наменом простора. Не може се изгубити из вида ни могуће намерно занемаривање првобитне нише као својеврсног религијског фокуса у култу римског цара. Промена функције просторије истоветне намене у Тријеру, саграђене у склопу палате између 305. и 312. године, када је град служио као *sedes imperii* цезару Констанцију Хлору

¹⁵ Д. Срејовић сматра да је у ниши могла стајати и царева фигура колосалних размера, што се не може сматрати погрешном претпоставком ако се има на уму то да је у паганском Римском царству значење скулптуре цара, као царевог генија отелотвореном у камени, било готово истоветно с његовим физичким присуством, cf. Д. Срејовић, *Царски дворац*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворац*, 38; S. R. F. Price, *Rituals and Power: the Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge – New York 1984, 177 sq.

¹⁶ М. Чанак-Медић, Б. Стојковић-Павелка, *Архитектура и просторна структура царске палате*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, 89.

¹⁷ Јанковић, *У сутону антике*, 99.

Сл. 5. Гамзиград, резултати геофизичких истраживања (према И. Поповић)
 Fig. 5. Gamzigrad, the results of geophysical survey (after I. Popović)

(293–306) и његовом сину цезару Константину (306–337), најпознатији је пример прилагођавања свечане дворане новој сврси (сл. 7).¹⁸ Тај преображај помиње се најчешће у контексту десакрализације и поновне сакрализације јавног и култног простора у оквиру царске палате.

Једнобродна засведена просторија у Ромулијани није једноставно променила намену, већ је колонадом, чији су стилобати откривени приликом археолошких истраживања унутар дворане D, подељена на главни брод и два бочна брода. На основу налаза два зидана квадратна постоља, дела стуба, као и делова урушених лукова, закључено је да су бочни бродови од главног брода били одвојени колонадом слободних носача – са осам стубова међусобно повезаних аркадама.¹⁹ Такође, занемарена је стара и саграђена нова апсида као фокус литургијске активности. Апсида је и са спољне и са унутрашње стране била полукружна, с пречником 4,50 m. На источном зиду цркве са сваке стране апсиде налазио се по један пролаз ширине 1,40 m. Тим пролазима омогућена је комуникација између бочних бродова и одељења формираног између источног зида цркве и источног зида првобитне дворане D палате I.²⁰

Како се чини на основу расположивог археолошког материјала, цркви су првобитно припадале и осмоугаона дворана E, дворана C, а можда и приступна дворана A. Оне су свакако коришћене истовремено са црквом, али је њихова тачна тадашња намена остала непозната. Неизвесно је да ли се нартекс налазио у крајњем за-

падном делу дворане D или у источном делу дворане C. У северном делу дворане C откривен је преградни зид којим је формирана просторија малих димензија што се, ако је првобитни нартекс био у дворани C, налазила уз његов северни део, али се ни њена намена не може са сигурношћу одредити. Анекси раних цркава најчешће су изграђивани јужно од улаза у храм и углавном су имали обједињену улогу ђаконикона и протезиса, а као такви се и помињу у изворима.²¹ Изузетак представља, на пример, базилика епископа Филипа у Стобима, која се датује у период између 425. и 450. године²² и уз чији се северни зид налазе три анекса (сл. 8). У крајњем западном анексу, просторији малих димензија, пронађене су

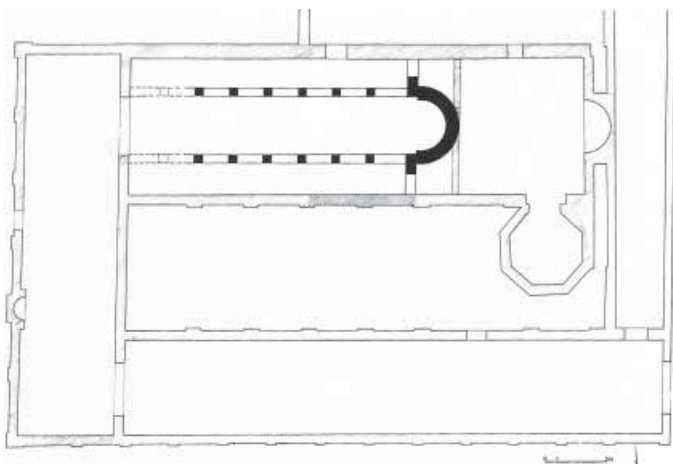
¹⁸ R. Krautheimer, *Constantinian Basilica*, DOP 21 (1967) 117–119; S. Lewis, *The Latin Iconography of the Single-Naved Cruciform Basilica Apostolorum in Milan*, Art Bulletin 51/3 (1969) 216–217.

¹⁹ Чанак-Медић, *op. cit.*, 127.

²⁰ Јанковић, *loc. cit.*

²¹ Ђ. Стричевић сматра да су се пастофорије први пут нашле уз источни део цркве у виду одвојених просторија за проскомидију и ђаконикон тек средином VI века. На основу извора и расположивих археолошких потврда Стричевић указује на то да је у почетку постојала вероватно само једна просторија, најчешће у југозападном делу нартекса, а ређе у северозападном. Та просторија, по њему, имала је истовремено улогу обе пастофорије, а оне су раздвојене у засебне просторе свакако пре средине VI века, с тим што су у почетку задржале положај у западном делу цркве. Cf. Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, Старинар 9–10 (1958–1959), 59–65.

²² S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven–London 2010, 113–114.

Сл. 6. *Felix Romuliana*, основа базилике I (према Ђ. Јанковићу)
 Fig. 6. *Felix Romuliana*, ground plan of Basilica I
 (after Ђ. Јанковић)

Сл. 7. Базилика у Тријери (према Ј. Елснеру)
 Fig. 7. *Basilica at Trier* (after Ј. Елснер)

камене клупе и остаци стола између њих, као и велика количина уломака керамичких и стаклених посуда. То је поједине истраживаче навело на претпоставку да је поменута просторија имала улогу консигнаторијума.²³ Ђ. Стричевић, међутим, препознаје у њој ђаконикон који је имао и функцију протезиса.²⁴

У дворани С палате I у Ромулијани, судећи према досадашњим подацима, откривене су две фрагментоване посуде с натписима хришћанске садржине, једна од камена, а друга од бронзе. Како уз базилику

није постојала крстионица, а како је она најстарија и тада вероватно једина сакрална хришћанска грађевина у Ромулијани, постојање тих фрагмената навело је Ђ. Јанковића на то да претпостави како је обред крштавања можда био обављан у просторији С.²⁵ Распољиви археолошки материјал, међутим, недовољан је за потврду хипотезе да се крштавање уопште обављало у тој базилици на самом крају IV или почетком V века – што је време у које се она најчешће датује – поготово ако се има на уму наведени пример епископске базилике у Стобима. Такође, претпостављено коришћење базилике I од краја IV или почетка V века до изградње нове током VI века онемогућава препознавање поменутог простора као крстионице. Крштавање је у првим вековима хришћанства било епископска дужност, али је немогуће одредити време у којем је на простору средишњег Балкана, тачније у префектури Илирик, обављање обреда крштења прешло из руку епископа у руке нижег свештенства. Самим тим, веома је тешко на основу скромних археолошких података претпоставити да је на прелазу из IV у V век у базилици I у Ромулијани постојала крстионица.

Код базилике I разликују се најмање две фазе градње. У другој фази – која је датована у рани V век – дакле, вероватно недуго након изградње првобитне базилике, дозидан је на истоку зид у равни темена апсиде. На тај начин настала су два источна анекса, која су с наосом цркве била повезана поменути пролазима са обе стране апсиде. Помишљало се да су те две просторије малих димензија уз апсиду могле имати улогу пастофорија.²⁶ Троделни олтарски простор у првим вековима званичног хришћанства био је одлика сиријске црквене архитектуре. Реч је често управо о храмовима чији се олтарски простор у источном делу завршава зидом који представља источни зид бочних анекса смештен у исту раван с теменом апсиде.²⁷ Поменута појава јесте реминисценција на троделна паганска светилишта сиријских храмова, која је посредством Месопотамије пренета и у Салону, престоницу провинције Далмације. Свети Домније, први епископ тог града поменут у изворима, који је страдао за веру у време Диоклецијанових прогона 304. године, био је управо пореклом из великог мисионарског и теолошког центра Низибиса у Месопотамији.²⁸ Тумачећи улогу просторија додатих уз апсиду, истраживачи током последњих деценија указују и на могућност њихових другачијих функција. Џ. Смит, говорећи о равенској цркви Светог Јована Јеванђелисте, претпоставља да су просторије које су раније означаване као пастофорије заправо биле библиотеке и датује их у V век,²⁹ док Ј. Варалис на основу гробнице нађене у јужној просторији епископске базилике у Царичином граду помиње могућност да су источни анекси служили за сахрањивање истакну-

²³ E. Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, DOP 3 (1946) 89.

²⁴ Стричевић, *op. cit.*, 60.

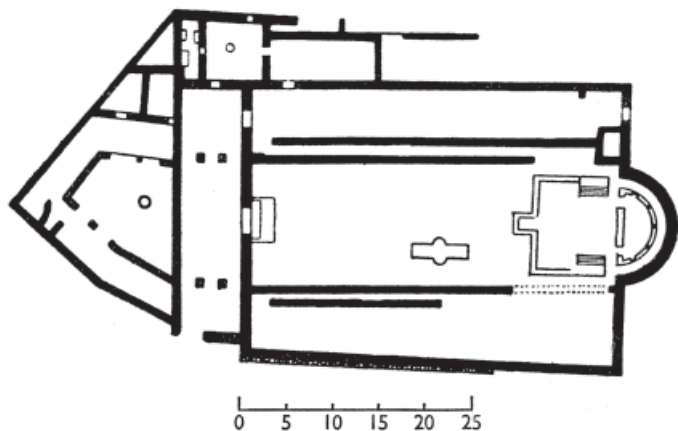
²⁵ Јанковић, *op. cit.*, 100, кат. бр. 345.

²⁶ *Ibid.*, 99.

²⁷ Mathews, *op. cit.*, 106.

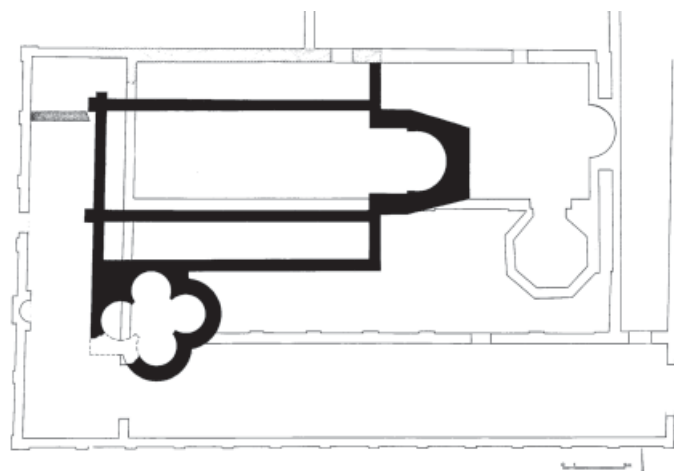
²⁸ R. F. Hodinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, 21, 36–39; R. Bratož, *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen*, in: *Keszthely-Fenékpuszta*, 241.

²⁹ J. C. Smith, *The Side Chambers of San Giovanni Evangelista in Ravenna: Church Libraries of the Fifth Century*, *Gesta* 29/1 (1990) 86–97.

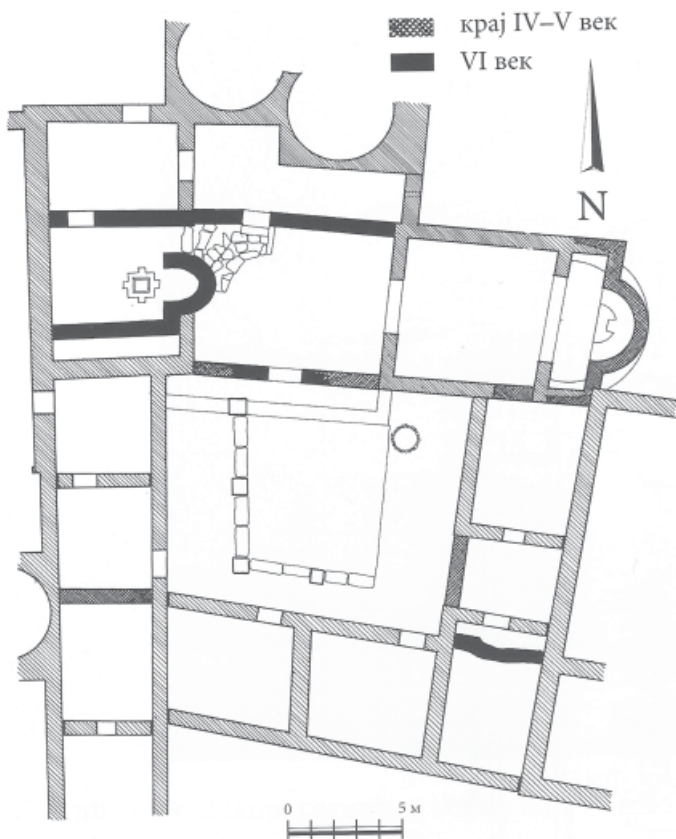
Сл. 8. Стоби, основа базилике епископа Филипа (према Р. Ф. Ходиноту)

Fig. 8. Stobi, ground plan of Basilica of Bishop Philip (after R. F. Hoddinott)

Сл. 10. Felix Romuliana, основа базилике II (према Ђ. Јанковићу)

Fig. 10. Felix Romuliana, ground plan of Basilica II (after Ђ. Janković)

Сл. 9. Felix Romuliana, основа црква насталих адаптацијом зграде I из IV века (према: С. Петковић)

Fig. 9. Felix Romuliana, ground plan of the churches created by adaptation of Building I dated to the fourth century (after: S. Petković)

тих чланова локалне заједнице.³⁰ Последњу поменућу цркву Р. Краутхајмер навео је као један од најранијих примера храма с троделним олтарским простором, код којег су просторије бочно од апсиде имале извесну улогу пастофорија, те закључује да је до 600. године такав план већ био раширен по читавом царству.³¹ Насупрот томе, Варалис указује на цркву Свете Софије у Солуну из средине VIII века као на прву цркву на Балкану за коју се са сигурношћу може тврдити да су њени источни анекси имали улогу протезиса и ђаконикона.³² С обзиром на то што се друга фаза у изградњи базилике I у Ромулијани смешта у почетак V века, ни о улози поменутих просторија које фланкирају апсиду не може се без додатних археолошких потврда донети коначан суд.

Након хунске најезде, то јест током обнове живота у утврђењу у другој половини V века, у тзв. згради I, насталој у IV веку адаптацијом просторије R палате I, формирана је једнобродна црква (сл. 9). Димензије просторије износиле су $6,20 \times 6,20$ m. Улаз се налазио на западном зиду, а наспрам њега, на истоку, била је дубока апсида. Дворана је грејана системом хипокауста, док су подови били покривени мозаиком, те је претпостављено како је првобитно коришћена као спаваоница.³³ Да би се добио олтарски простор, каснијом адаптацијом бочни зидови иза пиластара продужени су према истоку за око један и по метар и дозидана је нова апсида унутрашњег пречника четири метра. Унутар ње откривен је зидани синтронон ширине 0,75 m и висине очуваног дела 0,45 m. Седиште синтронона зидано је опеком, а сви новоизграђени делови цркве сазидани су од камена и кречног малтера. У исто време зазидан је отвор у источном зиду, пробијен у једној од ранијих преправки дворане R. Првобитно унутрашње двориште повезивало је цркву с просторијом са писцином, откривеном западно од унутрашњег дворишта. Та просторија заправо је узидана у ранију малу просторију M палате I. Основа писцине била је у виду крста, док је сам базен био правоугаон, димензија $0,52 \times 0,56 \times 0,74$ m. Унутрашњост писцине била је обложена мермерним плочама, а споља озидана комадима опеке везаним малтером.³⁴

Поменућа просторија готово је сигурно имала функцију крстионице. Иако постоје показатељи да су поменуће преградње изведене још почетком V века, те да су већ током истог века поменуће адаптиране просторије могле бити коришћене као црква и крстионица, Ђ. Јанковић указује на то да једини откривени покретни налази јесу три бронзана крста, сва три датована у VI век. Један већи нађен је у цркви у дворани R, а два мања пронађена су у адаптираној крстионици.³⁵ Они се могу везати за време

³⁰ Y. D. Varalis, *Prothesis and Diakonikon: searching the original concept of the subsidiary spaces of the byzantine sanctuary*, in: *Иеромонија, создание сакралных пространств в Византии и древней Руси*, ed. A. M. Лидов, Москва 2006, 287.

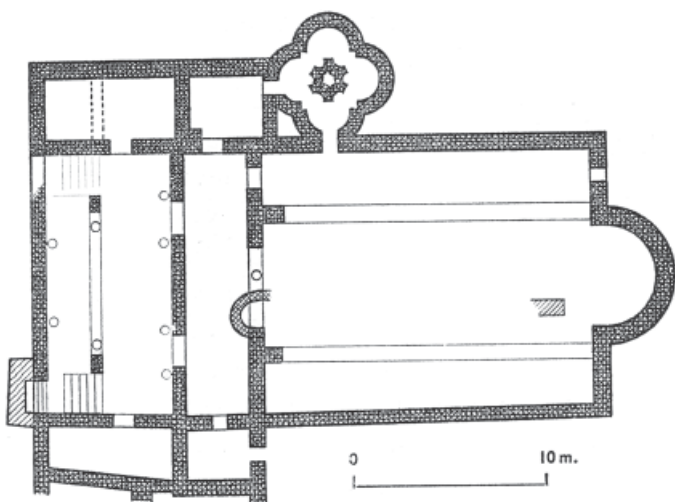
³¹ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven–London 1986, 299.

³² Varalis, *op. cit.*, 291.

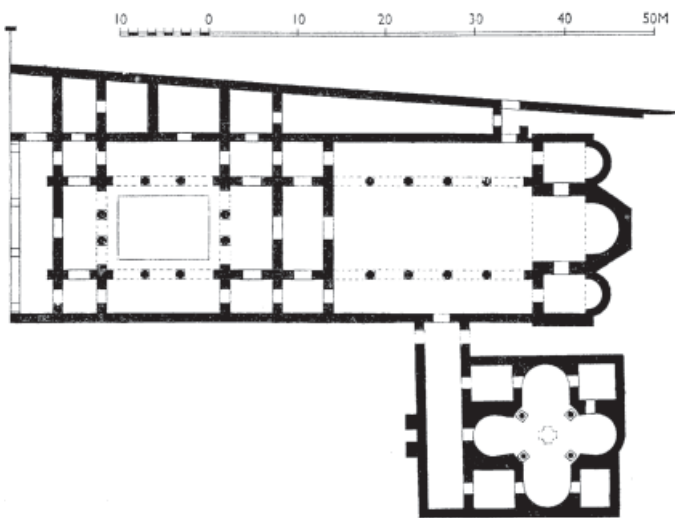
³³ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка, *op. cit.*, 95.

³⁴ Чанак-Медић, *op. cit.*, 135; Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград*, 122; О. Илић, *Early Christian Baptistries in Northern Illyricum*, *Старинар* 56 (2006) 229.

³⁵ Јанковић, *loc. cit.*

Сл. 11. Стоби, основа базилике са крстионицом
(према Р. Ф. Ходиноту)
Fig. 11. Stobi, ground plan of Basilica with baptistery
(after R. F. Hoddinott)

Сл. 12. Царичин град, основа епископске базилике
(према В. Кондићу и В. Поповићу)
Fig. 12. Caričin grad, ground plan of the Episcopal basilica
(after V. Kondić, V. Popović)

након што је, крајем V или почетком VI века, просторија с piscином постала део мале сакралне грађевине настале подизањем новог јужног зида и дозирањем источне апсиде која је избијала из равни источног зида некадашње крстионице и залазила у првобитно унутрашње двориште, образовано између одаја L, M и R палате I.³⁶

Базилика I, најстарија хришћанска сакрална грађевина, срушена је како би се на истом месту започело са изградњом нове базилике. Терен је том приликом највећим делом поново насут и изравнат. Нова базилика такође је била тробродна, али је имала знатно веће димензије (сл. 10). Њен северни зид поклапао се са северним зидом дворане D палате I, а стилобат носача који су одвајали главни брод од јужног брода наслањао се на спољну страну јужног зида дворане. Дужина средњег брода базилике износила је 31,50 m, а ширина читавог комплекса с крстионицом 27,20 m. Апсида је била са спољне стране тространа, пречника 4,80 m и дубине 3,20 m. Испред апсиде налазио се простор правоугаоне основе димензија 5,70 × 3,30 m.³⁷ Западни зид базилике пружао се унутар некадашње дворане С, а уз западну страну јужног зида цркве дозидана је крстионица чија је унутрашња основа била четворолисна. Она је захва-

тала делове некадашњих приступних дворана А, В и С. Најближом паралелом те крстионице, не само у архитектонском већ и у географском смислу, може се сматрати четворолисна крстионица у Стобима, која се налазила уз северозападну страну базилике, иако је она ранијег датума (V век) (сл. 11). Базилика II у Ромулијани не може се датовати прецизно, премда се велики број истраживача слаже око тога да је сазидана у време Јустинијанове обнове утврђења, вероватно средином VI века.³⁸ Из тог би периода, ако се прихвати такво датовање, била и крстионица саграђена уз југоисточну страну епископске базилике у Царичином граду, са основом у виду четворолиста уписаног у квадрат (сл. 12).

Базилика са четворолисном крстионицом у Ромулијани деценијама је изазивала интересовање археолога. Због постојања крстионице поједини истраживачи покушавали су у Ромулијани нужно да препознају епископско седиште.³⁹ Историјски извори не помињу Ромулијану као епископски центар, а Прокопијев спис *De Aedificiis* јасно указује на то да се насеље налазило у области града Акве. Када је северни део Илирика издвојен из јурisdикције Солуна Јустинијановом XI новелом из 535. године и присаједињен новоформираној архиепископији основаној у Јустинијани Прими, Ромулијана је припала епископији Акве.⁴⁰ У тој новели помиње се и Меридијска епископија, чији је епископ разрешен дужности због ширења боносијанске јереси, након чега је и епископија Меридио изгубила свој независан статус, те је припојена епископији Акве.⁴¹ Због тога су поједини истраживачи размишљања усмерили ка могућности да се епископско седиште *Meridio* налазило на месту или у близини Ромулијане.⁴² Треба нагласити, међутим, да Прокопије изриком наводи и Ромулијану и Меридио у области града Акве, те да се с већом сигурношћу може претпоставити да је реч о два различита насеља. Нажалост, подаци које код Прокопија налазимо о обнови утврђења у Ромулијани изразито су сведени, док су извори остали неми у погледу њене улоге у црквеној организацији. Досадашња археолошка открића такође не дозвољавају неке утемељеније хипотезе о значају хришћанске заједнице у Ромулијани, упркос претпоставкама да је насеље било и епископско седиште.

* * *

Северни део утврђене меморијалне палате *Felix Romuliana* био је, као царева резиденција, већ сам по

³⁶ Петковић, *Ромулијана у време после царске палате*, 197.

³⁷ Јанковић, *op. cit.*, 120.

³⁸ Чанак-Медић, *op. cit.*, 138–140; Петковић, *op. cit.*, 189. Ђ. Јанковић на основу налаза указује на дуго коришћење базилике I, те на изградњу нове базилике на истом месту тек након осамдесетих година VI века. Она је коришћена и у XI веку. Cf. Јанковић, *op. cit.*, 121; Пић, *loc. cit.* С. Ђурчић сматра да је базилика могла бити изграђена већ почетком VI века, у време активности цара Анастасија I на Балкану, cf. Ђурчић, *op. cit.*, 225.

³⁹ И у Грчкој је била приметна тежња да се на основу постојања крстионице у неким црквама, па чак и на основу постојања синтронона, оне нужно препознају као епископско седиште. Поједини баптистеријуми датовани у време од IV до VI века откривени су у насељима за која је мало вероватно да су била епископско седишта јер је реч о руралним срединама, а не о урбаном. Cf. W. R. Sagar, *Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece*, Columbus 2003 (непубликована докторска дисертација, Ohio State University), 29.

⁴⁰ *Iustiniani Novellae* XI, 94, 1–41, in: *Грчки извори за бугарската историја II*, ed. И. Дуйчев et al., Софија 1958, 47–49.

⁴¹ *Ibid.*; Procop. *De aed.* IV, 4, in: *Грчки извори за бугарската историја II*, 163.

⁴² Petković, *op. cit.*, 275.

себи један од главних носилаца сакралности читавог првобитног комплекса саграђеног на самом почетку IV века (сл. 13). Други носилац свакако је била група фунерерних објеката на брду Магура. Не може се са сигурношћу говорити о томе да ли је свест о светом наслеђеном из паганске прошлости Ромулијане, заоденуте ауrom божанског присуства оваплоћеног у сваком архитектонском споменику, мозаику или скулптури, остала жива пола века након цареве смрти. Ипак, становништво које се населило у утврђеној палати већ је изградњом прве базилике унутар свечане дворане (*aula palatina*) крајем IV или почетком V века десакрализовало најсветију просторију у култу владара, једино место на којем су поданици могли да виде боголиког цара на престолу. Њено значење својеврсног топоса посвећеног цару богу нестало је с подизањем хришћанске цркве и њеним освећењем. Преображај простора који су били блиско повезани с неким паганским римским култом, па самим тим и с најраширенијим култом римског владара, није био реткост у првим вековима хришћанског Римског царства.⁴³ Поновно освећивање и посвећивање новој религији и хришћанском Богу представљали су симболичан чин „освајања“, успостављање владавине новог религијског устројства, у којем цар више није био божанство већ само представник Бога на земљи. Нов фокус постаје црква, с једне стране као елијадеовско сакрално средиште,⁴⁴ а с друге као носилац снажног друштвеног деловања, будући други посредник у односу између човека и Бога.⁴⁵

Ако се прихвати датовање најстарије откривене базилике у сам крај IV или почетак V века, онда њена изградња означава почетак живота христјанизованог насеља на локалитету Гамзиград. Треба напоменути то да је, ступивши на епископски престо у Константинопољу 397. године, Јован Хризостом започео с држањем низа проповеди у којима је указивао на опасност што је претила од још снажног паганства. То свакако значи да потпуна христјанизација није била спроведена до самог краја IV века, премда су познати и каснији примери хришћанске реакције на, рецимо, још жив неоплатонизам.⁴⁶

Ако се све поменуто има на уму, базилика I у Ромулијани била би, уколико се заиста може датовати у крај IV века, један од најстаријих сачуваних и откривених примера хришћанског храма унутар утврђеног насеља на територији средишњег Балкана.⁴⁷ Сачуване цркве датоване у другу половину IV века на територији данашње Србије углавном су мартирјуми подизани на некрополама, иако извори сведоче о значајној улози коју су епископска седишта римских провинција што су се налазиле уз дунавски лимес и у његовом залеђу имала у време христолошких расправа током читавог IV века.⁴⁸

Разлог за мали број сачуваних цркава из поменутог периода једним делом јесте и чињеница да се на местима великих касноантичких урбаних средишта налазе данашњи градови или насеља, а због тога је немогуће спровести и систематска истраживања старијих историјских слојева. То је уједно и разлог због којег су сакралне грађевине подигнуте у Ромулијани од краја IV до краја VI века значајне за изучавање настанка хришћанске сакралне топографије на читавој територији средишњег Балкана. На целом поменутом простору још од II века постојала је стална опасност од племена насељених северно од лимеса на Дунаву, а она је посебно била изражена од последње четвртине IV века.⁴⁹

Сл. 13. Палата I у Ромулијани, авиоснимак (према И. Поповић)

Fig. 13. Palace I at Romuliana, aerial photography (after I. Popović)

Последице повремених уништавања, пљачкања и расељавања локалног становништва биле су повлачење становништва у утврђене целине, смањивање површине насељеног простора и, коначно, рурализација првобитно урбаних насеља. Може се са извесном сигурношћу претпоставити да се управо то догодило у касноантичкој Ромулијани. На основу досадашњих истраживања може се закључити да мала хришћанска заједница у почетку није имала потребе за већим бројем цркава, а због скромних материјалних средстава некадашња *aula palatina* чинила се савршеним објектом за прилагођавање потребама прве хришћанске конгрегације у Ромулијани. Налети Хуна од 441. до 447. године оставили су последице на читаву урбану структуру римских провинција на територији средишњег Балкана. Према сведочењу историчара Приска, Атила је у писму упућеном Теодосију II (408–450) захтевао да Ромеји престану да обрађују земљу копљем освојену (од Хуна) на простору од Паноније „у ширину пет дана хода“, као и да граница између Хуна и Византије буде град Наисус, који су Хуни већ били порушили.⁵⁰ Опис великих разарања која је претрпео Наисус пружа нам потресну слику о томе какве су губитке морала имати и друга насеља што су се нашао пред налетом Хуна у том периоду, па самим тим и Ромулијана.

⁴³ Најпознатији пример свакако је преображај маузолеја саграђеног у непосредној близини Галеријеве палате у Солуну у цркву Светог Ђорђа за време владавине цара Теодосија (379–395), cf. Hoddinot, *op. cit.*, 108.

⁴⁴ М. Елиаде, *Свето и профано*, Врњачка Бања 1980, 13–21.

⁴⁵ Caraher, *Church, Society, and the Sacred*, 252; J. H. Kilde, *Sacred Power, Sacred Space. An Introduction to Christian Architecture and Worship*, Oxford 2008, 4.

⁴⁶ A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395–600*, London – New York 2001, 13–20.

⁴⁷ Упркос све чешћим покушајима да се због величине насеља насталог унутар бедема и изван њих у касноантичком периоду Ромулијана сматра урбаном средином, термин *урбано насеље* треба узети са извесном резервом. Разлог за то јесу карактер утврђене палате и њена улога у постгалеријевском периоду, када је насеље коришћено пре свега као рефугијум.

⁴⁸ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Roma 1967²; Bratož, *op. cit.*, 211–248.

⁴⁹ В. Поповић, *Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од V до VII века н. е.*, in: В. Поповић, *Sirmium, град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003, 247.

⁵⁰ *Prisci Frg.* 7, 286, 31 – 287, 7, in: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, ed. Ф. Баришић et al., Београд 1955 (фототипско издање из 2007), 12–13.

Због готово непрекидне опасности у тим несигурним временима становништво се насељава унутар бедема утврђења, а како је до тада христијанизација бар формално била окончана углавном у свим деловима пространог царства, појављује се потреба за већим бројем хришћанских грађевина. Тада настаје мала једнобродна црква са отвореним атријумом и крстионом у адаптираном простору западно од атријума. Покушај Јустинијана I да, обнављајући утврђења, спречи учестале упаде словенских и аварских племена остао је без већег ефекта. Коначан пад Сирмијума у руке Авара 582. године и иселавање становништва из града током наредних неколико година обележавају симболичан *почетак краја* ромејске доминације у том делу царства.

Претпостављено постојање шест сакралних грађевина у Ромулијани, које су истраживачи датовали у VI век, указивало би на значај насеља што се унутар утврђења и изван њега образовало у поменутом периоду. Реч је о базилици II, малој једнобродној цркви са писцином, тробродној базилици саграђеној изнад тзв. грађевине с коридором и о три базиликалне грађевине западно од градских бедема. Упркос недостатку података из литерарних извора који би ближе објаснили

значај не само Ромулијане већ и других урбаних средина из тог периода, треба нагласити да архитектура сама по себи представља довољно снажну потврду немалог значаја хришћанске заједнице, поготово када се узме у обзир то да је један хришћански храм као архитектонски споменик имао много већи утицај на савременике него писана реч. У време када је само мали број људи био у могућности да се школује и опишени, архитектонски споменик је, као својеврсна *Biblia pauperum*, био преносилац основних премиса друштвених и културних промена које су задесиле касноантички свет.

Иако је засад немогуће поистоветити Ромулијану с било којим познатим епископским седиштем, ако је она уопште икада и била пребивалиште високих црквених великодостојника, сасвим је извесно то да је насеље у VI веку било значајан хришћански центар. Почетком VII века насеље у Ромулијани потпуно замире, као и већина градова у том делу царства. У њима се постепено задржавају словенска племена и коначно их и насељавају. Неке од хришћанских сакралних грађевина касноантичке Ромулијане, попут базилике II, коришћене су и касније, током X или XI века, али насеље више никада није доживело снажан развој какав је имало у самом сутоњу римског паганства.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Bratož R., *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen*, in: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ed. O. Heinrich-Tamáska, Rahden 2011, 211–248.
- Brenk B., *Die Christianisierung der spätrömischen Welt*, Wiesbaden 2003.
- Büllow G. v., Schüler T., *Geophysical and archaeological research at Gamzigrad – report of the 2004–2007 campaigns*, *Starinar* 57 (2007), 231–249.
- Cameron A., *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395–600*, London–New York, 2001.
- Caraher W. R., *Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece*, Columbus 2003 (непубликована докторска дисертација, Ohio State University).
- Чанак-Медић М., *Гамзиград, касноантичка палата: архитектура и просторни склоп*, *Саопштења* 11 (1978) 9–218 [Čanak-Medić M., *Gamzigrad, kasnoantička palata: arhitektura i prostorni sklop*, *Saopštenja* 11 (1978) 9–218].
- Чанак-Медић М., Стојковић-Павелка Б., *Архитектура и просторна структура царске палате*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed. И. Поповић, Београд 2010, 49–106 (Čanak-Medić M., Stojković-Pavelka B., *Arhitektura i prostorna struktura carske palate*, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, ed. I. Popović, Beograd 2010, 49–106).
- Ćurčić S., *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven–London 2010.
- Елиаде М., *Свето и профано*, Врњачка Бања 1980 (Eliade M., *Sveto i profano*, Vrnjačka Banja 1980).
- Hoddinott R. F., *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963.
- Илић О., *Early Christian Baptistries in Northern Illyricum*, *Starinar* 56 (2006), 223–244.
- Јанковић Ђ., *Рановизантијски Гамзиград*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, ed. С. Пелић, Београд 1983, 120–141 (Janković Đ., *Ranovizantijski Gamzigrad*, in: *Gamzigrad, kasnoantički carski dvorac*, ed. S. Čelić, Beograd 1983, 120–141).
- Јанковић Ђ., *У сутоњу антике*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, ed. С. Пелић, Београд 1983, 98–119 (Janković Đ., *U sutoni antike*, in: *Gamzigrad, kasnoantički carski dvorac*, ed. S. Čelić, Beograd 1983, 98–119).
- Јанковић Ђ., *Гамзиград у средњем веку*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed. И. Поповић, Београд 2010, 201–212 (Janković Đ., *Gamzigrad u srednjem veku*, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, ed. I. Popović, Beograd 2010, 201–212).
- Iustiniani Novellae*, in: *Грчки извори за бугарската историја II*, ed. И. Дуичев et al., Софија 1958, 39–86. (*Iustiniani Novellae*, in: *Grčki izvori za bugarskata istoriia II*, ed. I. Duichev et al., Sofiia 1958, 38–86).
- Каниц Ф., *Србија, земља и становништво II*, Београд 1985 (Kanic F., *Srbija, zemlja i stanovništvo II*, Beograd 1985).
- Kanitz F., *Römische Studien in Serbien. Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*, Wien 1892.
- Kilde J. H., *Sacred Power, Sacred Space. An Introduction to Christian Architecture and Worship*, Oxford 2008.
- Kitzinger E., *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, *DOP* 3 (1946) 81–162.
- Krautheimer R., *Constantinian Basilica*, *DOP* 21 (1967) 115–140.
- Krautheimer R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven–London 1986.
- Lewis S., *The Latin Iconography of the Single-Naved Cruciformed Basilica Apostolorum in Milan*, *The Art Bulletin* 51/3 (1969) 205–219.
- Mathews T. F., *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, University Park–London 1977.
- Милинковић М., *Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена сеобе народа*, Београд 1998 (необјављени рукопис докторске дисертације, Универзитет у Београду) [Milinković M., *Germaniska plemena na Balkanu. Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda*, Beograd 1998 (neobjavljeni rukopis doktorske disertacije, Univerzitet u Beogradu)].
- Petković S., *Late Roman Romuliana and medieval Gamzigrad from the end of 4th to the 11th centuries AD*, in: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ed. O. Heinrich-Tamáska, Rahden 2011, 267–283.
- Петковић С., *Ромулијана у време после царске палате*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed. И. Поповић, Београд 2010, 167–199 (Petković S., *Romulijana u vreme posle carske palate*, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, ed. I. Popović, Beograd 2010, 167–199).
- Поповић В., *Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е.*, in: В. Поповић, *Sirmium, град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003, 239–258 (Popović V., *Dezin-*

- tegracija i ruralizacija grada u istočnom Iliriku od 5. do 7. veka n.e., in: V. Popović, *Sirmium, grad careva i mučenika*, Sremska Mitrovica 2003, 239–258).
- Поповић И., *Римски Гамзиград пре царске палате*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed. И. Поповић, Београд 2010, 33–42. (Popović I., *Rimski Gamzigrad pre carske palate*, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, ed. I. Popović, Beograd 2010, 33–42).
- Price S. R. F., *Rituals and Power: the Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge–New York 1987.
- Prisci Fragmenta*, in: *Византијски извори за историју народа Југославије, I*, ed. Ф. Баришић et al., Београд 1955 (фототипско изд. из 2007), 7–16. (*Prisci Fragmenta*, in: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I*, ed. F. Barišić et al., Beograd 1955 (fototipsko izd. iz 2007), 7–16).
- Procop. *De aedificiis*, in: *Гръцки извори за българската история II*, ed. И. Дуйчев et al., София 1958, 154–178. (Procop. *De aedificiis*, in: *Grčki izvori za bulgarskata istoriia II*, ed. I. Duichev et al., Sofiia 1958, 154–178).
- Pseudo Aurelius Victor. Epitome de Caesaribus*, in: *Sexti Aurelius Victoris Historia romana*, ed. G. C. Harles, London 1829.
- Smith J. C., *The Side Chambers of San Giovanni Evangelista in Ravenna. Church Libraries of the Fifth Century*, *Gesta* 29/1 (1990) 86–97.
- Spieser J.-M., *The Christianization of Pagan Sanctuaries in Greece*, in: *Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium*, Aldershot 2001, VI, 1–13.
- Срејовић Д., *Увод*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, ed. С. Пелић, Београд 1983, 5–16 (Sreјović D., *Uvod*, in: *Gamzigrad, kasnoantički carski dvorac*, ed. S. Čelić, Beograd 1983, 5–16).
- Срејовић Д., *Царски дворца*, in: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, ed. С. Пелић, Београд 1983, 24–66 (Sreјović D., *Carski dvorac*, in: *Gamzigrad, kasnoantički carski dvorac*, ed. S. Čelić, Beograd 1983, 24–66).
- Стричевић Ђ., *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, *Старинар* 9–10 (1958–1959) 59–65. [Stričević Đ., *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, *Starinar* 9–10 (1958–1959) 59–65]
- Varalis Y. D., *Prothesis and Diakonikon: searching the original concept of the subsidiary spaces of the byzantine sanctuary*, in: *Иеротопија, создание сакралних просторних в Византии и древней Руси*, ed. А. М. Лидов, Москва 2006, 282–298 (Varalis Y. D., *Prothesis and Diakonikon: searching the original concept of the subsidiary spaces of the byzantine sanctuary*, in: *Ierotopiia, sozdanie sakral'nykh prostranstv v Vizantii i drevnei Rusi*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2006, 282–298).
- Vasić M., *Felix Romuliana (Gamzigrad) – Palast und Gedenkmonument des Kaisers Galerius*, in: *Roms Erbe auf dem Balkan – Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien*, ed. U. Brandl, M. Vasić, Mainz am Rhein 2007, 33–53.
- Zeiller J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Roma 1967.
- Живић М., *Феликс Ромулијана. 50 година одгонетања*, Зајечар 2003 (Živić M., *Felix Romuliana. 50 godina odgonetanja*, Zaječar 2003)
- Живић М., *Историјат археолошких истраживања и конзерваторско-реставраторских радова на Гамзиграду*, in: *Felix Romuliana – Гамзиград*, ed. И. Поповић, Београд 2010, 15–19 (Živić M., *Istorijat arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova na Gamzigradu*, in: *Felix Romuliana – Gamzigrad*, ed. I. Popović, Beograd 2010, 15–19).

Christian sacred architecture of Late Antique Romuliana (IV–VII c.)

Desacralization of an imperial memorial palace

Olga Špehar

At the very end of the third century AD, the emperor Galerius (293–311) built a memorial complex *Felix Romuliana* in order to commemorate the place of his birth and he dedicated it to his mother Romula. Shortly after his death in Serdica in 311, he was buried in the mausoleum built on the hill Magura, at about 1 km distance from his memorial palace. It was also the place of his consecration and apotheosis. Considering the fact that the imperial cult was the most prominent and the most widespread cult in the Roman Empire, the imperial palace was treated as the focus of the cultic activities.

By the end of the fourth century Romuliana lost its strictly memorial character and became, most probably, a refuge for the local inhabitants trying to find a place safe from the attacks of the tribes living north of the *limes*. At the same time the first church was built. According to the up to date information from the archeological investigations that are still carried on the site, eight churches were discovered in or near the fortress of Romuliana, five of which inside the fortified walls. Unfortunately, four of them were only partially discovered and are still waiting to be fully published. The remaining four were created by the transformation of the original rooms of the imperial residence, so called Palace I.

The oldest church, dated to the end of fourth or the very beginning of the fifth century, is the three-aisled Basilica I embedded into the room D, the old *aula palatina* of

the original Palace I. Although the original room had an apse on its eastern end, the builders of the basilica built new apse on the distance of 13.10 m west of the original apse, maybe deliberately neglecting the old one as the focus of the cult of the Roman emperor. The transformation of the *aula palatina* into the Christian church marked the beginning of the process of desacralization of the tetrarchic imperial palace. Basilica I was probably used until the sixth century, when the new church was raised on the same spot.

In the second half of the fifth century, room R of the Palace I was transformed into the small single-nave church by building the new apse on its eastern end. It was connected with the small room M, which was transformed into the baptistery by building the small cross-shaped piscina. By the beginning of the sixth century the small room M was added an apse in the east, so it was also transformed into the church.

Basilica I was destroyed and the new church was built in the same place most probably by the middle of the sixth century, presumably at the time of the restoration of the fortresses along the *limes* and in the hinterland during the reign of Justinian I (527–565). Procopius informs us that Romuliana was among the renovated fortresses and that it fell under the jurisdiction of the Episcopal see in Aquis. The newly built three-aisled Basilica II was wider than the older one and had a quatrefoil baptistery at its south-western side. Geographically and chronologically, closest parallels for this

architectural type of baptistery would be the quatrefoils baptisteries in Stobi and Caričin grad (*Iustiniana Prima*). The existence of the baptistery, made some researchers connect Romuliana with the episcopate of Meridio or define settlement as an Episcopal see of the sixth century, but the available archeological data do not permit any precise hypothesis

referring its place in church organization. Despite the lack of the information in the written sources, the number of Christian sacred temples on the site of Late Antique Romuliana testify of the size of its Christian community in the first three centuries of the official Christianity.